میتۆدی (پەسنکردن) و (بەراوردکاریی)
لە نووسراوە مێژووییەکانی میرزا محەمەدئەمین مەنگوڕیدا
(توێژینەوەیەکی شیکارییە)

کامەران محمد قادر[١]، مەرزییە حسین ئەحمەد[٢]
[١] بەشی فەلسەفە، کۆلێژی زانستە مرۆڤایەتییەکان، زانکۆی سلێمانی، شاری سلێمانی، هەرێمی کوردستان، عێراق
[٢] بەشی مێژوو، کۆلێژی زانستە مرۆڤایەتییەکان، زانکۆی سلێمانی، شاری سلێمانی، هەرێمی کوردستان، عێراق
Corresponding author's e-mail: Kamaran.qadir@univsul.edu.iq

پوختە:

ئەم توێژینەوەیە باس لە میتۆدی توێژینەوەی مێژوویی میرزا محەمەدئەمین مەنگوڕی دەکات و لەنێو فرە میتۆدییە بەکارهاتووەکەی، تەنها پەسنکردن (الوصف) و بەراوردکاریی (المقارنة) وەرگیراون و هەڵوێستەیان لەسەر کراوە. پەسنکردن بەلای مەنگوڕییەوە سەرنجدان و تێبینیکردنی وردی دیاردەکان و ڕووداو و کەسایەتییەکانە، هەڵسەنگاندن و تۆمارکردنیانە لەڕێگەی ئەو وێنە و دیمەن و ئەندێشەیەوە کە لە چرکەساتە مێژوویە واقعییەکان یان ئەندێشەییەکان بەهۆشی ئەودا گوزەریان کردووە، لە شوێن و کاتێکی دیاریکراودا تۆمارکراون.
بەراوردکاریش وەک ڕێگەیەکی خۆدەربازکردن لە کورتبینی و تێپەڕاندنی مێژوو و هاوتاکردنی کۆمەڵگای کوردی لای مەنگوڕی کاری پێکرا، ئەو لەو ڕێیەوە بە هاوتاکردنی دۆخە مێژووییە هاوشێوەکان لەکاتە مێژووییە جیاوازەکاندا لەسەر ئاستی تاک و کۆ، ئەندازەی تێگەیشتن و شارستانیبوونی تاک و کۆمەڵگەی کوردی هێنایە بەرباس، بەراوردەکانی لە کۆمەڵگاکەی خۆیدا ڕانەوەستاوە، بەڵکو کۆی مێژووی مرۆڤی لەخۆگرتووە، لێرەوە قەبارەی کێشەکانی نیشانداوە و بەئومێدی چارەسەر بە کاتە جیاوازەکانی مێژوودا ڕۆچووە.
کلیلە وشەکان: (مێژوو، مەنگوڕی، میتۆد، پەسنکردن، بەراوردکاریی)

الملخص:

إن الدراسة هذه؛ تناولت منهج البحث التاريخي لدى ميرزا محمد أمين المنكوري عن جانبي الوصف و المقارنة، فأسلوب الوصف في كتابات ميرزا محمد أمين المنكوري التاريخية يعتمد بشكل رئيسي على النظر والملاحظات التي أبداهما حول الشخصيات والوقائع، والنزعات، فضلا عن المشاهد التي سجلها في ذكرياته، ومخيلته التاريخية.
أما الأسلوب المقارن الذي اعتمد عليه المنكوري في سرد التاريخ فلم يلجأ إليه إلا كمخرج للابتعاد عن الرؤية الضيقة في سرد تاريخ شعبه، ومجتمعه، فهو بأسلوبه المتبع قد استطاع بدوره بين فينة وأخرى أن يتناول تاريخ شعبه، ومجتمعه عن بعده الحضاري، ومن هذا المنطلق كان بمقدوره الاطلاع على مصادر التاريخ القديمة ولو بشكل موجز.
الكلمات المفتاحية: (التاريخ، المنكوري، المنهج، الوصفي، المقارنة)

گۆڤاری زانکۆی هەڵەبجە: گۆڤارێکی زانستی ئەکادیمیە زانکۆی هەڵەبجە دەری دەکات	
DOI Link	http://doi.org/10.32410/huj-10464
ڕێککەوتەکان	ڕێکەوتی وەرگرتن: ٢٠٢٢/١٠/١٦ | ڕێککەوتی پەسەندکردن: ٢٠٢٢/١٢/١٨ | ڕێککەوتی بلاوکردنەوە: ٢٠٢٣/٦/٣٠
ئیمەیلی توێژەر	Kamaran.qadir@univsul.edu.iq
مافی چاپ و بلاو کردنەوە	©٢٠٢٣ پ. ی. د. کامەران محمد قادر، مەرزییە حسین ئەحمەد، گەیشتن بەم توێژینەوەیە کراوەیە لەژێر ڕەزامەندی CCBY-NC_ND 4.0

Abstract:

This method is talking about the historical writings of Mirza Mohammed Amin Manguri among his too much methods only the methods of (Praise) and (Comaparability) is taken here. In Manguries methods description is defined as glimpse، detail note-taking، events and personalities، as well assessment and registering of them by the way of images، views، and thoughts of him that was noted in certain time and place.

In Manguris methods comparability was a way for escaping from myopia، transcending history and matching of kurdish society. Manguri from that way by matching the historical situations and its similarities in the levels of single and society، the level of understanding and civilization of kurdish society brought to the fore، he didn't stop the comparability only in his society but included all the human history، from here he showed the size of the issues and hoped to solve them in a certain time.

Keywords: (History، Mangury، Method، Descriptive، Comparison)

پێشەکی

میتۆدی توێژینەوەی مێژوویی کارێکی بنەڕەتی لەزانینی مێژوویی دەکات، واتە پێشکەوتن یان دواکەوتنی مێژوونووسیی بە جۆر و ئاستی میتۆدی بەکارهاتووەوە بەندە. دیارە مێژوونووسیی کوردیش بەدەست کۆنی مێتۆدەوە دەناڵێنێت، بۆیە قسەکردن لەو میتۆدە مێژووییانەی مێژوونووسانی کورد بەردەوام گرنگی خۆیان هەیە.

میتۆدی توێژینەوەی مێژوویی مێژوونووسی کورد میرزا محەمەد ئەمین مەنگوڕی (١٩١٠_١٩٨٨)گرنگی خۆی هەیە. بەڵام ئێمە لێرەدا تەنها باس لەدوو میتۆدی توێژینەوەی مێژوویی مەنگوڕی دەکەین، ئەوانیش (پەسنکردن -الوصف) و (بەراوردکاریی)ن. ئەو هەستاوە بە پەسنکردنی (شوێن، بارودۆخ، ڕووداو، کەسایەتی)یەکان. هاوکات لەڕووی بەکارهێنانی میتۆدی بەراوردکارییەوە، ئەگەر لەئاستی مێژوونووسە گەورەکانی جیهاندا نەبووبێت، ئەوا لەوان کەمتر نەبووە. چونکە لەسەر ئاستێکی فراوانتر لە (ڕووداو) و (کەسایەتی) ئەم میتۆدەی بەکارهێناوە. ئەوە سەرەڕای ئەوەی کە لەناوەندی مێژوونووسیی کوردیدا، تا ئەندازەیەکی گەورە کارەکانی فەرامۆش کراون.

ناوەرۆکی ئەم توێژینەوەیە باس لەدوو تەوەری سەرەکی دەربارەی میتۆدەکانی (پەسنکردن) و (بەراوردکاریی) لە نووسراوە مێژووییەکانی مەنگوڕیدا دەکات. لەکۆتاییدا لە چەند خاڵێکدا ئەنجامی توێژینەوەکە خراوەتەڕوو.

ئەو میتۆدەی لەم توێژینەوەیەدا بەکارهاتووە، میتۆدی شیکارییە، واتە تەواوی چەمک و بابەتە پەیوەندیدارەکان ڕوون و شیکراونەتەوە، سەرەڕای سەرچاوەگەلێکی بواری میتۆدی توێژینەوەی مێژوویی، ئەوا بەرهەمەکانی خودی مێژوونووس (میرزا مەنگوڕی) سەرچاوەی سەرەکی ئەم توێژینەوەیەن.

لەکۆتاییدا دەڵێین، ئەم کارە هەوڵدانێکی سەرەتاییە و هیواداریین کاری باشتر و تەواوتری بەدوادا بێت.

یەکەم: میتۆدی پەسنکردن

پەسنکردن دیارترین میتۆدی لێکۆڵینەوەیە، کار لەسەر زانستە مرۆیی و کۆمەڵایەتییەکان دەکات، جەخت لەسەر دیاردە و ڕووداوەکان دەکاتەوە، واتە لەهەر دیاردەیەک کە بوونی هەیە و پەیوەندی بە دیاردەکانی ترەوە هەیە دەکۆڵێتەوە، (بۆکانی، ٢٠١٦، ل٨٣) پێناس و لێکدانەوەی وردیان بۆ دەکات، وەک ئەوەی لەواقعدا بوونیان هەیە، لەهەردوو لایەنی چەندێتی و چۆنێتییەوە وێنەیان دەکێشێت، (عبدالغنی، ٢٠٢١، تعریف المنهج الوصفی، https://sotor.com/تعريف-المنهج-الوصفي/) هاوکات ڕۆڵی بنەڕەتی لەدروستبوونی زانیندا دەگێڕێت، چونکە گرنگی بە ڕەگەز و مەرج و پەیوەندییەکانی هەر دیاردەیەک بە دەوروبەر و خودی خۆیەوە دەدات، لەم چوارچێوەیەدا

وێنەیەکی بابەتیانە بۆ دیاردەکان دەکێشێت (المنهج الوصفي، 2021، .https://www.merefa2000.com/2021/09/blog-post_79.html) واتە نیشانەلێگرتن و تۆمارکردنی ئەو دیاردانەیە کە تێبینی دەکرێن (محەمەد، ٢٠١٢, ل١٨٧)، سەرنجدانی وردە لە بابەتێک، لەرێی ئامرازی چاودێریی و تۆمارکردنەوە، کە لەگەڵ سروشتی بابەتەکەدا بگونجێت، بەمەبەستی زانین و ناسینی خەسڵەت و تایبەتمەندییەکانی (بۆکانی، ٢٠١٦, ل١٦٩)، وەرگێڕانی بارودۆخ و هەست و تایبەتمەندییەکانی کەسایەتییەکانی نێو جیهانی گێڕەرەوەیە بە وشە، کە مرۆڤ و شتومەک و بەسەرهات و دیمەن و بارودۆخ و باوەڕی ئاینیی و مێژوو پێکەوە دەگرێتەوە (پامۆک، ٢٠١٦, ل٨٢)، مێژوونووسان هەریەکەیان لەسەر شێواز و سەلیقە و ژانر و ئەو میتۆدەی پەسەندیان کردووە، تۆماری رووداو و بەسەرهاتەکانیان کردووە، بە پشت بەستن بەروانگە و تێروانینی خۆیان (کۆمەڵێک نوسەر، ٢٠١٢, ل٢٧٧).

پەسنکردن و بینین و گواستنەوەی رووداوە مێژووییەکان بەلای مەنگوریەوە بینینێکی ئاسایی نییە، چونکە سەرنجی ئەو تەنها بۆ لایەن و دیمەن و دیاردەیەکی دیاریکراوی کۆمەڵگا نەبووە، بەڵکو لە یەککاتدا وێنەیەکی تا ئەندازەیەک هەمەچەشنی کۆمەڵگای گواستوەتەوە، لەهەستیارترین بابەتەکانی پەیوەست بە تاک و کۆمەڵگەوە تا دەگاتە کایەی سیاسەت و جەنگ و هەموو ئەو ماڵ وێرانیانەی بە هۆیەوە دووچاری مرۆڤایەتی بووەتەوە، واتە لەیەک دیدگای باش یان بە پێچەوانە بۆ دۆخ و سەردەمەکەی نەڕوانیوە، بەڵکو سەرنجی خستۆتە سەر باسی رووداو و کەسایەتی و رووداوە گەورەکان و رۆڵی رووداوە بچوکەکان و تاکێکی ئاسایی و نەهامەتییەکانی خەڵکی فەرامۆش نەکردووە و لەباسی هەریەکەیاندا وردەکارییەکانی ژیانی ئەو سەردەمەی گواستووەتەوە.

پەسنی شوێن

یەکەمین دۆخی سەرنجڕاکێش کە خودی مەنگوڕی تووشی سەرسامی دەکات و لەو بینینە نائاساییەوە سەرچاوە دەگرێت، کاتێک دەستی بە یەکەمین گەشتی کردووە، لە قەڵادزێوە بۆکۆیە و لەوێوە بۆ بەغدا، ئەوگەشتە ئەو بە جیهانێکی تازە ئاشنا دەکات و باسی ئەو جیاوازییە گەورەیە دەکات، کە لەکاتە مێژووییەکانی نێوان قەڵادزێ وکۆیەدا بینیویەتی، پەسنی دوو ژینگەی جیاواز دەکات و مەودای جیاوازییە گەورەکەیان لەم رستەیەدا دەخاتەڕوو، کە دەڵێت:" هەرکە پێم نایە ناو شاری کۆیە سەرم سوڕما، لەبەر خۆمەوە ئەموت تۆ بڵێی هیچ شارێک لە کۆیە گەورەتر هەبێت، کە چاوم بە پۆلیس کەوت، واقم وڕما " (مەنگوڕی، ٢٠٠٩, ل٤٠)، ئەو بەم رستەیە گوزارشت لەداخراویی و بەرتەسکیی ژیان لە قەڵادزێ دەکات و ئاوەدانی ژینگە فراوانەکەی کۆیە و هێماکانی دەسەڵات دەیخەنە سەر باری پەسنکردنێکی سەرسوڕهێنەر، دواتر چۆن لەوێوە و لەرێگای کەڵەک چووە بۆ شاری بەغدا و لەلایەن قاچاخچییەکانەوە رووتکراونەتەوە، لەدوایدا باسی دیمەنە ژینگەییەکانی رێگا و هەڵوێستە ئەرێنی و نەرێنییەکانی مرۆڤەکان دەکات، لەگەڵ گەیشتنی بۆ شاری بەغدا، باسێکی سەرسامکەری ساتەوەختی گەیشتنی بۆ دووەم شار دەکات، چۆن دیمەن و دۆخێکی زۆر جیاوازتر لە کۆیە دەبینێت، دەڵێت:" ئای لەو سەیرانگا سەرسوڕهێنەرە، تۆبڵێی ئێرە بەغدا بێت، یا ورێنەی برسێتی ئەوەم نیشان دەدات، ئەوەڵ جارە چاوم بە ئۆتۆمبێل و عەرەبانە ئەکەوێت، ئای بەخوا شتێکی سەیرن" (مەنگوڕی، ٢٠٠٩, ل٤٩).

شار وەک شوێنێکی نوێ بە قوڵیی مەنگوڕی دەهەژێنێت، ئەو دوو وێنەی شارمان بۆ دەکێشێت، لەپەسنەکانیدا وێنەیەکی سەرەتایی شار هەیە، کە جێگای لێوردبوونەوەیە و نزیکە لەروانگەیەکی دیاردەناسییەوە (کوردستانی نوێ، ٥٩١٩، ٢٠١٢, ل١٣)، ئەو مەودای پەسنکردنی لە بەغداد فراوانتر دەبێت، سەرنج لەقەرەباڵغی و جەنجاڵی شارەکە دەگرێت، کاتێک دەڵێت:" بەغدای چی بەغدایەکی پڕ لەغەوغاو تۆرێن و ئۆتۆمبێل" (مەنگوڕی، ٢٠٠٩، ل٥١). هاوکات پەسنی پێشکەوتنەکانی شارەکە و رادەی خزمەتگوزارییەکانی دەکات، کە دەڵێت:" هەر ئەوەندەم زانی لەناکاو گڵۆپی ئەلیکتریکەکانی بەغدا داگیرسان، بەراستی ئەو چاو ئەندازەییەم بەلاوە شتێکی سەیربوو، کەوا وێنەی گڵۆپەکان لەناو ئاوی دیجلەدا ئەتروسکانەوە، دەمم ببوو بە تەڵەی تەقیو، هەرچەندم ئەکرد نەمئەزانی سەیری چی بکەم" (مەنگوڕی، ٢٠٠٩, ل٤٩).

رووباری دیجلە کە بەناو شاری بەغدادا تێدەپەڕێت، وەک ئاوێنە بە وێنەیەکی ناوازەی شارەکەوە پەسنەکانی ئەو دەباتە ئاستێکی باڵاترەوە، ئەو باسی فرە کەلتووری شاری بەغدا دەکات، کە عەرەب و کورد و فارس و ئینگلیزەکان پێکەوە تێیدا ژیاون، هەر لێرەدا پەسنی ئەو شێوە لە کەلتووری بەرەنگارییەی ژنە عەرەبەکان دەکات، کە لە بەرانبەر ئینگلیزەکان هەیانبووە، وەک دەڵێت:" ژنە عەرەبەکان هەل هەلەیان ئەکێشا و دەیانوت (لات مهر لات مهر) هەڕەشەیان لە نایبەکانیان دەکرد، بەوەی کە پەیمان لەگەڵ ئینگلیز تازەنەکەنەوە" (مەنگوڕی، ٢٠٠٩، ل٥٣). لێرەدا (ئەو) وێنەی سەردەمێکی مێژووییمان بۆ دەکێشێت، کەتێیدا پەسنی جادە و رێگاوبان و هۆیەکانی گواستنەوە و پیشەی بازرگانی

کردن دەکات، تەنانەت زۆر بەوردی سەرنجەکانی دەردەبڕێت کاتێک باسی بازرگانە کوردەکان دەکات، کە بەبازرگانی تووتنەوە خەریک بوون و دەستیان بە زاخاوی توتن سوتابوو (مەنگوڕی، ٢٠٠٩، ل٥٣)، دواتر ئەو پەسنی شارمان بۆ دەکات وەک ناوەندێکی کەلتووریی و بازرگانیی و شارستانی و مەودای دووریی و نامۆبوونی مرۆڤی کورد دەکات بە دەوروبەر و پێشکەوتنەکانی سەردەم.

تەنانەت پەسن لەبەرهەمە ئەندێشەییەکانی ئەودا تا ئەندازەی باڵا ڕۆیشتووە، ئەو لەم بەرهەمانەدا بە ئەندازەی کەسایەتییەکان پەسنی سەردەمە مێژووییەکەی کردووە، سنورە جوگرافیاکەی فراوانتر کردووە، کۆی مێژووی سیاسەتی جیهانی وێناکردووە، تەنانەت خۆی وابەستەی جوگرافیایەکی دیاریکراو نەکردووە، سنورەکانی بۆ ناو زانراوە نەبینراوەکانی وەک مەریــخ و بەهەشت تێپەڕاندووە، لەگەشتی ئەندێشەیی (عصبة الأمم)دا، گەرچی بەرهەمی ئەندێشە و داهێنەری بیری خۆیەتی، لەهەمانکاتدا وەک ئەوەی ئەو گەشتەی لەواقعدا کردبێت و ڕووداوەکان لەڕاستیدا ڕوویاندابێت، لەئاستێکی باڵادا پەسنێکی مێژوویی جوانی سەردانەکەی بۆ بارەگای (عصبة الأمم) دەکات، هەر لەدیمەنە ڕازاوەکانی سەرەتای بەرکەوتنی بە بارەگاکە، لەگوزەر و کوچە و گوڵ و گوڵزار و جوانی شوێن و شار و کەسایەتی و وێستگەکانی گەشتەکەی خۆی باس دەکات، بە وردەکارییەوە بەرکەوتنەکانی لەگەڵ کەسایەتییەکان لەڕێگەی ئەو گفتوگۆ گەرمەی لەگەڵ نوێنەرانی وڵاتاندا ئەنجامی داوە دەخاتە ڕوو، وەک وێنەگرێک دیمەنەکانی بەردەم بارەگا و ناو ڕێخراوەکە و گوڵ و دارودرەخت و جادە و شەقامەکانی ئەو شارە و خۆشگوزەرانییەکانی دەکێشێت و دەڵێت:

ئەو شارە چــە کۆڵانی چە جادەی چە زەمینی

ئاراستە بە کــاشی و بلور شـوشە و چینی

یەک فەن بو دەروبانی لە سـوری چە لە شینی

داخرابو لەســـەر جادە دڕ و زێڕ بە گوینی

یەک پارچە عەتر بو گوزەر و بەندەر و کیشوەر (مەنگوڕی، ٢٠٢٠، ل ٢٦٦)

ئەو لەگەشتی ئەندێشەیی سەر مەریخ پەسنەکانی زیاد لەپێویست تا ئەندازەی زیادەڕەوی ڕۆیشتووە، وێنەی ژیان بەلای ئەوەوە لە مەریـخ ئەرێنی و شادی بەخشن، بە پێچەوانەی زەوییەوە، لەلوتکەی نوێگەریی و تازەبوونەوە دایە، لەڕێگەی پەسنەکانییەوە مرۆڤەکان ئاشنا بە دوا ڕادەی پێشکەوتن و ژیانی ئایندە دەکات، وێنەی خەڵک و حکومەت و فەرمانگەکان و شەقام و تەواوی خزمەتگوزارییەکانی بە مرۆڤەکانی سەر زەوی دەناسێنێت و دەڵێت:

هەمـــوو کوچەیەک چەمێکی   پێـــدا ئەڕۆیی بەرێکی

خانـــوو ئوتێل تەلاری بەرز   لــەم بەرەوبەر بەکجار بەتەرز

ڕێــخرابوو هەریەک ڕەنگێ   هــەریەک بۆ بەزم و ئاهەنگێ

خشتــی دیوار هەمووگڵۆپ بو   گڵۆپیان بە خشت دروست کردبو

بەیــەک سویچ خانوی واشەنگ   ئــەبو بە گڕ هەزاران ڕەنگ

بــێ دینەمۆ بێ مەکینە   ئەبـــوو بە گڕ ئەو زەمینە (مەنگوڕی، ٢٠٢١، ل٢٥)

ئەو لەخەونی چوونە بەهەشتەکەیدا پەسنەکانی پێچەوانە دەبنەوە، باسی بەهەشتمان بۆ دەکات، وەک ژینگەیەکی نامۆ و دژ بە تێگەیشتنی باو کە لوتکەی خۆشیەکانی تێدا فەراهەم کراوە و وەک شوێن و جێگایەک بۆ سزادانی مرۆڤەکان وێنای دەکات، باسی جوگرافیایەکمان بۆ دەکات، ژیان تا ئەندازەیەکی زۆر تێیدا مەحاڵە، بە پێچەوانەی مەریخەوە پەسنی دەکات و دەڵێت:" چیمەن و گوڵزارەکەی تەنیا گیا شینە شاترە و گیا بۆگەنە و کەرتەشی و خڕنوک و حوشترخۆرکە و کاڕوش، هیچ بۆی مەگەڕێ ئێرە هەوارە کۆنی خێڵێک بووە، یاخۆ بانەمەڕێکی شوانکارە و مەڕدار بووە، دوایش بە وێرانەی بەجێیان هێشتووە، بووەتە لەوەڕگای حوشتر و جڕوجانەوەر" (مەنگوڕی، خەونی چونەبەهەشتی مەنگوڕی، دەسنووس، ٣).

پەسنی بارودۆخ و بۆنەکان

مەنگوڕی کاتێک لەو دۆخە مێژووییەی پێش سەردەمی هەرەسی شۆڕشی ئەیلول و بەتایبەتی ساڵی ١٩٧٥ دەدوێ، پەسنێکی کارەساتباری ساتەوەختەکەکانمان بۆ دەکات، گوزەران وماڵوێرانی خەڵکی ئاسای لەکاتی ڕووبەڕووبوونەوەکانی نێوان هێزەکانی پێشمەرگە و حکومەتی عێراق نیشاندەدات, بەسەرهاتی مرۆڤی کوردمان بۆ دەکاتەوە بە دیمەنێکی وێنەیی ناوازە بە چرکەساتە ناخۆشەکانی ئەو سەردەمەی کە ئەو ئاوارانە بەسەریان بردووە، باسی دیمەنی سروشت و ئاو و داردرەخت و کاروانی ڕێ ڕۆیشتنی خەڵک و هەڵسوکەوتی کاربەدەستان لەگەڵ خەڵکدا دەکات، دەڵێت:" ئەهالی ئەو ناوە تا دەگاتە خورماڵ و هەڵەبجە هەمووی تەق و ڕەوی تێکەوت و ڕووی کردە تەوێڵە، بەرەو ئێران، هەر بندیوار و ڕەوەز و دەم ئاوێکی تەوێڵە چەند ماڵێکی ڕەش و ڕووتی مهاجیر و هەڵاتووی دەست شەڕی تیا مۆڵ و پاڵکەوتبوو، بە کۆڵ و بار و کۆچ و ئۆتۆمبێل خۆیان گەیاندبووە ئەو ناوە، هەر زاق و زوقی منداڵی برسی بوو، بە کۆڵ دایکیانەوە لەو دۆڵ و شیو و ڕەزانەدا دەنگی دەدایەوە، ورەی ئەو خەڵکە ڕووخابوو، چونکە هیچ دەستێکی یارمەتی حزب و مەکتەبی سیاسی دیار نەبوو، وەسیلەی دەربازبوونیان بۆ پێکبێنێت بۆ ئێران، لەچنگ برسێتی و ماندوبوون و کوشتن ڕزگاریان بکات" (مەنگوڕی، بەسەرهاتی سیاسی کورد ١٩٥٨- ١٩٨٥، ب٢, دەسنووس، ل٧٣).

لە هەمانکاتدا لە سەردانە ئەندێشەییەکەی بۆ بارەگای نەتەوە یەگرتووەکان, مۆزەخانەیەکی هونەریی پیشانی خوێنەر دەدات، کاتێک باس لەژمارەیەک وێنە و نەخش و پەیکەرەی کەسایەتییە مێژووییەکان دەکات، ئەو تەنها دیمەنە جوان و ئەرێنییەکان ناگوازێتەوە، بەڵکو تا ئەندازەیەکی باڵا وێنە نەرێنییەکانی ئەو دۆخە دەهێنێتەوە ناو پێشکەوتنەکانی ئەو سەردەمە، ئەو باس لەدیمەنی فیلمێکی سینەمایی دەکات، لەبارەگای (عصبة الأمم) بینیویەتی و بەرەکانی جەنگ و بارودۆخی شەڕی دووەمی جیهانی پیشانداوە، دێتەوە ناو واقعە سیاسییەکەی ئەوکات و دیسانەوە پەسنی بەرەکانی جەنگ و نەهامەتییەکانی کۆمەڵگەی مرۆڤایەتی دەکات، لەسەر ئاستێکی فراوان نیشانی دەدات، دەڵێت:

پــڕبوبوکەژ و کێــو لە ناڵانی بریندار
ئەدرا لە سەر و مێشکی جنود گوللەی شەرار
ئەتــلاوە بەدەم گوللەی تــۆپ قائدی طیار
یارەب چەبو ئەم فەرتەنەیە بەم شەوی شەوگار
باروت کەل و شیوی وەکو یەک کردبو منەوەر (مەنگوڕی، ٢٠٢٠، ل٢٧١)

لەوێوە دێتەوە سەر پەسنی دۆخە مێژووییەکەی گەلی کورد، دوای سکاڵاکردن لە ناهەمواری دۆخە مێژووی و سیاسیەکەی کوردان لە بەرپرسانی بارەگاکە، (عصبة الأمم) بەبێ ئومێدی بەجێدەهێڵێت، ڕوودەکاتەوە شارێک کە وێنە ئاڵۆز و ترسناکەکانی تووشی تۆقان و دۆخێکی ناهەمواری دەکەنەوە، کە گوزارشتە ئەندێشەییەکانی مەنگوڕییە لە نیشتیمانی کوردان. دەڵێت:

دیــم کۆمــەڵێ ئینسان لەسەر ڕەوتی کرێکار
بێ دەنگو ووتە خامۆشو مۆن گرژ و بەد ئەطوار
کاریان لێ ئەکرد نەک بە گەچو بەرد قوڕ و مەرمەڕ
سەریان بەموشار ئەبڕی وەکو خشت بێ کەمو زۆر
خــوێن یان لێ ئەپرژاند و ئەیان خستە قەڵای کۆر
نەخــتێکی پێ ئەچو ڕەق ئەبو وەک بەرد بەبێ خۆر
ئەکــرا بە دیوارێکی ســەخت قائمو ســەر مۆر
مقیــاسی تەنافیــان بو گریــجەی کــچی پشدەر (مەنگوڕی، ٢٠٢٠، ل٣١٩)

دواتر کاتێک باسی کۆماری کوردستان دەکات، لەگۆشەنیگای جیاوازەوە کۆمارەکەی هەڵسەنگاندووە، پەسنێکی وردی دام و دەزگاکانی کردووە، دۆخی پێکهێنەرەکانی کۆمارەکە شیدەکاتەوە، ڕووناکی دەخاتە سەر گەلێک نهێنی کۆمار، وەک ئەوەی لەبەردەم شانۆگەریەکدا وەستابیت ڕووداوەکان دەهێنێتەوە بەردەم خوێنەر و شاراوەییەک لەلای ناهێڵێتەوە، دیمەنێکی ناوازەی ڕووداوەکەمان دەهێنێتە پێشچاو، بەدەم گێڕانەوەوە تێبینی خۆی دەخاتەڕوو، لە یەکێک لەو پەسنانەدا، لەبۆنەیەکی نیشتمانیدا باسی ڕێوڕەسمی بردنی ئاڵای کوردستان دەکات، کە چۆن بەڕێز و شکۆوە بۆ بنکەیەکی سەربازی براوە، کاروانی سەربازی دوای کەوتوون، خەڵکی ئاسایی لەسەر ڕێگاکان لەپێشوازیدا وەستاون، لەو جێگایەی ئاڵاکەی بۆ براوە، چین و دەستە جیاوازەکانی کۆمەڵگە لە ئاغا و دەرەبەگ و گەورە و بچووک و پیاو و ژن و منداڵ کۆبوونەتەوە،

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

بەشایی و تەقەکردن و هۆنراوە خوێندنەوە و ئاهەنگەوە، ڕێزیان لەو ئاڵایە گرتووە، دەڵێت:" ئەو وێنە شادمانییە گیانێکی تازە بەتازەی پڕ هەست و شعوری سەربەخۆیی و ئازادی ئەخستە ناو لەشی مرۆڤەوە" (مەنگوڕی، ٢٠٠١، ل١١٧-١١٨)، ئەو خۆی بەشداری یەکێک لەو ڕێوڕەسمانەی کردووە، کە لەبۆکانەوە ئاڵاکە براوەتە دێی (یەک شەوە)، کە ڕۆژێکی ساردبووە و بەفرباریوە، نزیکەی (٧٠٠) سوارە شوێن ئاڵاکە کەوتوون، دیمەنەکانی بەزم و شایی ئاڵا لەگەڵ مەراسیمێکی بووک گواستنەوەدا تێکەڵ بوون، گەورەکان لەدووری ئەو دیمەنە لەو شانۆگەرییە مێژووییە وەستاون، ئەوانیتر مەستی بەزم و خۆشی بوون، وێنەی دیمەنەکانی دەرودەشت و کەشوهەوا و ئەکتەرەکانی نمایش لە ئاغا و منداڵ و ژن و گۆرانیێژ و میواندۆستیی خەڵکی ناوچەکەمان بە جارێ بۆ پەسن دەکات، دەڵێت:" بە سەدەها کچ و کوڕ و پیاو و ژن دەستیان خستبووە دەستی یەکتر و بە خوێنگەرمیی و گۆشەی دڵداری، هەموولایەک وەک یەک مەست و سەر شێواوبوون، بە زوڕنا و دەهۆڵەوە چەند گویندەیەک ئەو گۆرانییەیان ئەوت، (بایەدا بای دەدا گێل گێلکەی بای دەدا)" (مەنگوڕی، ٢٠٠٠، ل١١٨)، پەسنی ئەو دیمەنە دەکات، چۆن گەورەکان لە پەراوێزی شانۆگەرییەکە وەستاون، سەرنجیان لە ئاهەنگی ئاڵا و بووک گواستنەوە گرتووە، دەڵێت:" حەمەڕەشیدخان و ئەحمەدخانی فاروقی و حەمەئەمین خانی قادر خان زادە، سەیری بەزم و شاییان ئەکرد، بەڵام ڕێزی گەورەیی لێ قەدەغە کردبوون خۆیان بخەنە ناو شاییەکەوە" (مەنگوڕی، ٢٠٠٠، ل١١٨). ئەو ڕووداوەکە دەخاتە سەرباری بینینێکی ڕاستی لای خوێنەر، وەک ئەوەی خۆی بەشداری ساتەوەختی بۆنەکە بووبێت، هەستێکی ئەوکەشەی پێدەبەخشێت و زنجیرەیەک دیمەنی ناوازە و هەست بزوێنی دەهێنێتە بەرچاو.

کاتێک باس لەپۆست و پلەی سەربازی لەناو سوپای کۆماردا دەکات، کەوا قازی محەمەد هەروا بەبێ لێکدانەوە پلەی دەبەخشییە خەڵکی سابڵاغ، بە بەخشینی ئەو پلەیەش ژمارەیەکی زۆری لە ئاغا و دەرەبەگەکانی هێنابووە لای خۆی، لە ڕادیۆی تارانەوە بە گاڵتەپێکردنەوە بڵاویان دەکردەوە کە قازی محەمەد (شەیپور. فیقفیق)ێکی چنگ کەوتووە، هەر بە فوپیاکردن ئەفسەر و (دەرەجات)ی لێدەبارێت، لەناو لەشکری قازی محەمەددا ئەفسەریی و دەرەجە هەڵگرتن مۆدە و خولیایەکی زۆر سەیر بووە، پەرۆشی خەڵکەکە بۆ سەربەخۆیەتی وایکردووە ئەستێرەیەک ئەگەر بە قیمەتی گیانی خۆیان بوایە دەیانکڕی (مەنگوڕی، ٢٠٠٠، ل١٤٨-١٥٠).

پەسنی کەسایەتییەکان

ئەو لەپەسنی هەندێک لە کەسایەتییەکانی ناو ڕووداوەکان سەرنجی ورد و تایبەتی داوە، خو و هەڵسوکەوتیان و تەنانەت باسی جلوبەرگ و سیما و ڕوخساریانی کردووە، کاتێک دەربارەی کەسایەتی قازی محەمەد دەدوێت، زۆر بە جوانی وێنەیەکی زیندووی ئەومان دەهێنێتە پێش چاو، دەڵێت:" شەخسێک بوو سادە و بێ ئارایشت، حەزی بە هەنێک عەزەمەت و خۆ نیشاندان نەئەکرد، وەک دەوری قازیەتییەکەی پاڵتاوێکی ئاودامانی لەگەڵ دەرپێیەکی سپی و کراسێکی بێفەقیانە و سوخمەیەکی دوگمەداری مەلایانە و مێزەرێکی سادە و کەوایەکی خاکی شاقەڵ شۆڕی لەبەر ئەکرد، هەندێک جار پاپاغێکی کوڵکنی لەسەر ئەنا و پیاوێکی باڵا بەرزی دەم و چاو ئاماڵ سپیکەلانە، ڕوخۆش و دەم بەپێکەنین بوو" (مەنگوڕی، ٢٠٠١، ل٩٠).

هاوکات کە دێتە سەر پەسنی سەردەمە مێژووییەکانی گەلی کورد، زیاتر چاوی خستووەتە سەر بارودۆخی ناوخۆی کوردستان و لەناو ئەوەشدا پەسنکردن و دەرخستنی ڕۆڵی ڕووداوەکان و گەمەی کەسایەتییەکان و هەڵوێستیان لەنێو ڕووداوەکانی ئەو سەردەمەدا دەخاتەڕوو، کاتێک باس لەهاتنی لیژنە هاوبەشەکەی ئینگلیز و حکومەتی عێراق لە ساڵی ١٩٣٠ و گفتوگۆیان لەگەڵ نوێنەرە کوردەکان دەکات، هەڵوێستی نیشتیمانیان لەڕێگەی گواستنەوەی وتەکانیانەوە دەخاتەڕوو، خوێنەر دەخاتە سەر بارێکی پڕجۆش و هەستیار، پەسنی گەرموگوڕییان لەداواکردنی مافەڕەواکانی کورد و ئەو بەرگرییە ناوازەی هەندێک لە ئەندامە کوردەکان کردوویانە لەگەڵ وەڵامەکانی لیژنەکە دەکات، زیاد لەوەی دۆخی سەردەمەکەمان بۆ بگوازێتەوە بۆ ئێستا، خوێنەر دەباتەوە قۆناغەکەی خۆی و وەک ئەوەی هاوشانی ئەو تێبینی ڕووداوەکانی کردبێت، دەڵێت:" محەمەد بەگی جاف وەکو شێر هەستایە سەرپێ و گوتی لیوای کەرکوک بە ئەکسەریەت کوردن و هەموو عەشایەری لیوای کەرکوک منیان توکیل کردووە، بەو ناوەوە داوای جیابوونەوەی کورد ئەکەین لە عێراق، داوای ئیستقلالی زاتی و تەتبیقی موقەرەراتی عوسبەت ئومەم ئەکەین" (مەنگوڕی، ٢٠٠٣، ل٣٣).

لێرەوە دەتوانین بڵێین پەسن بەلای مەنگوڕییەوە سەرنجدان و تێبینیکردنی وردی دیاردەکان و ڕووداو و کەسایەتییەکانە، هەڵسەنگاندن

و تۆمارکردنیانە لەڕێگەی ئەو وێنە و دیمەن و ئەندێشەیەوە کە لەچرکەساتە مێژووییە واقعییەکان یان ئەندێشەییەکان بەهۆشی ئەودا گوزەریان کردووە، لەشوێن و کاتێکی دیاریکراودا تۆمارکراون، لەڕێی دارشتنەوەیان تایبەتمەندییە مێژووییەکانیان دەناسێنێت.

دووەم: میتۆدی بەراوردکاری

لەئەنجامی پەیوەندییەکانی مێژوو و زانستە کۆمەڵایەتییەکان، مێژوونوسان ناچاربوون پەنا بۆ میتۆدی بەراوردکاری ببەن، مێژووی بەراوردکاریی شێوەیەکی نووسینەوەی مێژووە، بە پشتبەستن بە دیاردە گەلێکی گشتی فرەڕەهەند، هەوڵ دەدات بەو پەڕی توانایەوە بگاتە ئەو ئامانجەی لێکۆڵینەوەکە مەبەستیەتی، (دۆرکهایم) پێیوایە ئەگەر لەڕێگەی تاقیکردنەوەوە لەڕاستی هۆکاری دیاردە سرووشتییەکان دڵنیابین، ئەوا ئەمە بۆ زانستە کۆمەڵایەتییەکان کارێکی سەختە، دەبێت لەڕێگەی تاقیکردنەوەی ناڕاستەوخۆ بە میتۆدی بەراوردکاری ئەو کارە ئەنجام بدرێت (مجموعة مؤلفين، ٢٠١٩، ل١٢٥)، ئەم میتۆدە خۆی بە سەردەمێکەوە نابەستێتەوە، بە ئاراستەی ڕەگی دیاردە مێژووییەکاندا ڕۆدەچێت، هاوکات لەڕووبەرێکی دیاریکراودا کارناکات و سنووری ناوچەیی و نەتەوەیی تێدەپەڕێنێت، بەرەو جیهانیبوون هەنگاو دەنێت (الملاح، ٢٠٠٧، ل٤٨٥)، واتە لەڕووبەری گشتیدا باڵادەکات، تا سنورەکانی فراوانترین، دەرفەتی کارکردنی ئەم میتۆدە کراوەتر دەبێت (محەمەد، ٢٠١٢، ل١٨٠).

بەراوردکاری بە یەکێک لەگرنگترین و قوڵترین میتۆدەکان دەژمێردرێت، واتە بریتییە لەچۆنێتی سەرهەڵدانی ڕووداوەکان و بەراوردکردنیان بە هاوشێوەکانیان و وردکردنەوەی خاڵە هاوبەش و جیاوازەکانیان، بەئامانجی گەیشتن بەهۆکاری ڕوودانی هەر ڕووداوێک و مەودای دوورونزیکی لەهاوشێوەکانی خۆی (عليان، ٢٠٠٠، ل٥٦)، ئەم میتۆدە زەین و بیری مێژوونووس دەگەشێنێتەوە، بەرەو گشتگیری مێژوویی تازە سەردەکێشێت و دەبێتە هۆی وروژاندنی پرسیارگەلێکی نوێ، وەک مێژونووسی بەریتانی (باراکلو) دەڵێت:" مێژووی بەراوردکاری کار لەسەر کۆمەڵێک کێشەی فرە ڕەهەند دەکات، پەل بۆ گشت کۆمەڵگاکانی جیهانی دەهاوێژێت، بەلای زۆرێک لە مێژوونووسانەوە کلیلێکی باشە بۆ لێکدانەوەی مێژووی جیهان" (الملاح، ٢٠٠٧، ل٤٨٨).

بەپێی ئەم لێکدانەوەیە دەتوانین بڵێین، مێژووی بەراوردکاری بەیەکێک لە تایبەتمەندییەکانی نووسینی مێژوویی لای مەنگوڕی دادەنرێت، لەئەنجامی ئەو تێڕوانین و هەڵسەنگاندنەی بۆ هەندێک لەدۆخ و دیاردە مێژووییەکان هەیبووە، میتۆدێکی بەراوردکاری لەسەر ئاستێکی فراوان بەکارهێناوە، لەسەر هەریەکە لەدۆخی مێژوویی و جوگرافیی و سیاسیی و ئابووریی و کەسایەتییەکان و لە سەر ئاستی ناوخۆ و دەرەوەوەشدا، نمونەی جیاواز و هاوشێوەی (بونیاد) و (بارودۆخ) و (ڕووداو) و (هەلومەرج)ی کۆمەڵگەی بە خەسڵەت و تایبەتمەندییەکان و خاڵی بەهێز و لاوازی بەشێوەیەکی ڕوون نیشانداون. هۆکاری پەنابردنی ئەو بۆ ئەم میتۆدە لەکاری مێژوونووسین لای ئەو بۆ دەرخستنی چییەتی کۆمەڵگەی کوردی و بەراوردکردنی بە کۆمەڵگەکانی دەرەوەی خۆی، لەڕووی ئاستی ڕۆشنبیریی و پێشکەوتنەوە و دەستنیشانکردنی قەبارەی کێشەکان لەسەر ئاستەجیاوازەکانی کۆمەڵگە بوو، ئەو پێیوابوو دەتوانێت بەشێوەیەکی ئاشکراو و ڕوونتر دەستنیشانی دیاردە و کێشەکان لەسەر ئاستی تاک و گشتی بکات، گوزارشتێکی نزیکتر لەبارودۆخەکە دەخاتە پێشچاو، وانە و ئامۆژگاری بە ئاڕاستەی چارەسەرکردنی کێشەکان پێشکەش دەکات.

ئاستەکانی بەراوردکردن

بەلای مەنگوڕییەوە پانتایی بەکارهێنانی میتۆدی بەراوردکاریی لەئاستێکی فراواندایە، تەنانەت ئاستە ئاساییەکانی بەراوردکاریی تێپەڕاندووە، بۆئەوەی بتوانین پەی بەفراوانی ئاستەکانی ئەو میتۆدە ببەین، ئەوا هەوڵدەدەین ئاستەکانی بەراوردکردن بەمشێوەیە پۆلێن بکەین:

یەکەم: هەسارەیی و کیشوەریی

ئەگەر میتۆدی بەراوردکاریی سنووری ناوچەیی تێپەڕاندبێت و بەرەو جیهانیبوون هەنگاوی نابێت، ئەوا بەلای مەنگوڕییەوە مێژووی بەراوردکاریی سنورەکانی جیهانیبوونی بەجێهێشتووە و هەوڵی بەراوردکردنی لەسەر ئاستێکی فراوانتر داوە، گەورەترین بەراورکاریی کە ئەو ئەنجامیداوە، لەنێوان زەویی و ئەستێرەی مەریخدایە، لە بەرهەمی ئەندێشەیی (گەشتی ئەستێرەی مەریخ) کە بەرهەمی بیری خۆیەتی، ئەوە بە ڕوونی دەبینرێت، بەراوردێکی وردی ئەو ژیانە ئەندێشەییەی بە ژیانی مرۆڤ لەسەر زەوی کردووە، کە زیاتر لەدۆخێکی پێچەوانەی یەکتردان، بەمەبەستی دەرخستنی کێشە قوڵەکانی کۆمەڵگەی مرۆڤایەتی وەک خۆی لەسەر ئاستی گشتی، ئەو کاتێک دەچێتە ناوەندەکان و وێستگە گرنگەکانی ژیان لەسەر مەریخ و پەسنێکی وردی دەکات، لەکۆتاییدا دێتەوە ژیانی سەر زەوی و بەراوردێک لەنێوانیاندا دەکات، مەودای جیاوازییە فراوانەکەیان نیشان دەدات و دەست بۆ بنەڕەت و ڕیشەی کێشەکان دەبات، ئەو مەریخی کرد بەو ڕووناکییەی کە مرۆڤ لە مێژووی سەر زەوی دا دەتوانێت ئیلهامی لێوەربگرێت و ئاسانکاریی بۆ واڵاکردنی دەروازەیەک لەبەردەم گرفتە سەرەکییەکانی بە ئاڕاستەی چارەسەرکردن کرد، هاوکات وەک نموونەیەکی زیندووی (مێژووی داهاتوو) لێیدەڕوانێت. لە نمونەیەکدا کە باسی دادپەروەریی دادگای مەریخ دەکات، لەسەر دادگایکردنی ژنی پاشای مەریخ، لەئەنجامی ئەوەی لەڕێگەی ئۆتۆمبێلەوە گیاندارێکی کوشتووە، دەڵێت:

ئەلـحەق عەدالەتی وا شەنگ کـردمیەوە دیسان دڵتەنگ

هاتـــەوە بیرم سەر زەمین کینە و فەسادی چین بە چین

بێویـــژدانی بێـــزەمیری پیســـی بەینی هۆز و میری

دەردی ئیـقتاعی و زۆرداری پاشا و شاژن خوو و ئەتواری

بـڕیاری دادگـاهی ناهەموار گـــەرداوی پۆلیسی غەدار

شەڕ و فتنە و کوشتن بێدەنگ زوڵمی شێخ و ئاغای صەد ڕەنگ

غـەدر و بێ ویجدانی مەئمور پـیاوی عـادی خاوەن قصور (مەنگوڕی، ٢٠٢١، ل٥٨)

ئەو بەراوردی ژیانی مەریـخ تەنها لەسەر ئاستە فراوانەکەی زەوی ناکات، بەڵکو بە نمونەی گەورە و بچووک ڕوونی دەکاتەوە، جارجار دێتەوە بۆ کوردستان و ئەو بەراوردە بە شاری سلێمانی ئەو سەردەم دەکاتەوە، کۆمەڵگەی ئەوکاتی کوردی وەک نمونەیەک لەپرکێشەترین کۆمەڵگاکانی جیهان دەخاتەڕوو، کاتێک باسی ڕێکخراویی شارەوانی مەریـخ دەکات، دەڵێت:

پــاک وخاوێـن ئاوەدانی ئیسـڵاحاتی کـوچە و بانی

باغ و باخچە دار و بێستان ئـارایشتی خـان و عومران...

لە شـارەوانی مەسئول بوو تەرتیباتیان زۆر مەعقول بوو...

سلێمانیـم هاتەوە بـیر کوچــە وکەناسی کوێر و پیر

ساختـمانی پیـس و چەپەڵ گەورەی ڕۆح زل کاتبی دەغەڵ

شـەل و گۆجی ناو ئیدارە فێڵ و فەنـدی پـارە پارە (مەنگوڕی، ٢٠٢١، ل ٤٥،٤٤)

دواتر ئەو بەراوردەکانی دەهێنێتەوە سەر زەویی و زیاتر لەڕوانگەی ئەو بەسەرهاتە سیاسیی و کۆمەڵایەتیی و ئابوورییەی لەو قۆناغە مێژووییەدا کوردی تێدا ژیاوە چڕدەکاتەوە، بە سەرنجدان لەو دۆخە سیاسییەی بەدرێژای مێژووی ڕابردوو کە گەلی کوردی تێدابووە، چواندنێکی لەنێوان هەڵکەوتەی شوێنی جوگرافیای کوردستان، لەڕووی پێگەی ستراتیژییەوە بە وڵاتی پۆڵۆنیا کردووە، خستوویەتیە ئەو بارەی کە لەڕووی گرنگی شوێن و سەنگینی و دۆخی ناوخۆییانەوە خاوەنی هەمان پێگەبن، دەڵێت:" جێگا و شوێنی ستراتیژی کورد هەروەکو ستراتیژی وڵاتی پۆڵۆنیا وایە" (مەنگوڕی، ١٩٧١، ل٥)، ئەو وڵاتە بەردەوام لەدۆخی بەهێزی دۆستایەتی هەردوو وڵاتی (ئەڵمانیا و ڕوسیا)دا، ڕووبەڕووی پاشەکشەی سیاسی و لاوازی لەئاستی ناوخۆ و دەرەوەدا دەبێتەوە، لەئەنجامی ئاڵۆزیی و تێکچوونی پەیوندییەکانی نێوان ئەو دوو دەوڵەتە، پۆڵۆنیا دەکەوێتەوە سەر باری بەهێزی سیاسی، کوردستانیش بەهەمانشێوە، لەهەمان پێگەی ناوچەییدایە، لەنێوەندی هەرسێ دەوڵەتی (عەرەب، تورک، فارس)دایە، لەگرژیی و تێکچوونی پەیوەندییەکانیان، کورد بەهێز بووە، بەپێچەوانەوە، لەبەهێزی پەیوەندییەکانی نێوان ئەم وڵاتانە کوردەکان هەمیشە لەلاوازیدا ژیاون (مەنگوڕی، ١٩٧١، ل٥).

دووەم: بارودۆخ

ا) ئابووری

لەڕووی ئابوورییەوە مەنگوڕی دۆخی ئاڵۆزی ئابووری لە چەند سەردەمی جیاوازدا بەراورد کردووە، بەتایبەتی لەسەر ئاستی ناوچەیی دۆخی ئابووری کوردستانی بە ئابووری ناوچەکە و دەوروبەر چواندووە، لەو ڕووەوە بەراوردێکی ووردی گەنجینەی کۆماری کوردستان و کۆماری ئازەربایجانی کردووە، دەڵێت:" گەنجینەی ئازەربایجان لەگەڵ گەنجینەی مەهاباد فەرقێکی زۆری هەبوو، گەنجینەی ئازەربایجان زۆر پڕبوو" (مەنگوڕی، ٢٠٠٠، ل١١٣.١١٢)، جیاوازییەکی زۆریان لەنێواندا هەبووە، بەلایەوە ئابووری کۆمار لەچاو ئابووری ئازەبایجاندا زۆر لاواز بووە، کە خاوەن داهاتێکی زۆر و دەوڵەمەند بووە، سەربای ئەوەی کەلوپەلێکی زۆری حکومەتی ئێرانی بۆ بەجێمابوو، خاوەنی ڕووبەرێکی فراوان و چەندین شاری خاوەن داهاتبووە، بەڵام ناوچە کوردییەکان لەچەند شارێکی بچووک و ڕووبەرێکی تەسک پێکهاتبوون، ئەمە جگە لە بوونی بانکی شاهانەی حکومەتی ئێران لە شاری تەبرێز کە پارەیەکی زۆری تێدابووە، جگە لەوەی لەڕووی پیشەسازییەوە چەندین کارگەی گەورەی دروستکردنی (فەرش، شووشە، چەرم، دارتاشی) لە شارەکانی ئازەبایجاندا هەبوون، بەڵام ناوچە کوردییەکان لەو ڕووەوە هەژار و دەست کورت بوون، دیسان دام و دەزگای بەڕێوەبەرێتی و سەرپەرشتیاری ئیدارییان زۆرباش بووە، چونکە ئەوان پیاوی خوێندەوار و شارەزا و شارستانییان بۆ ئەو ئەرکە زۆر بوو، بەپێچەوانەی کوردەکانەوە لەو کاروبارانەدا بارودۆخیان لەئاستێکی باشدا نەبووە (مەنگوڕی، ٢٠٠٠، ل١١٥)، دەرفەتی پەرەپێدانی ئابووریان لاواز بووە، لەو ڕووەوە نمونەیەک دێنێتەوە، دەڵێت:" ماموری گومرگی بۆکان ئاغای ئیسحاقی ناو واریداتی ساڵێکی بە (٥) هەزار تومان نیشاندابوو، کەچی لەعەین کاتا واریداتی تەنها بەشی گومرگ (٧٠) هەزار تومان بووە لە ساڵی پێشوودا، لەسەر ئەم ناشرینییە ماموری ناوبراو برایە سابڵاغ لە دوای پێنج ڕۆژ بەندی بەرەڵاکرا، کردیان بە ماموری دابەشکردنی زەخیرەی جەبهەکانی لەشکر لە سابڵاغا کە ئەم وەظیفە تازەیەی زۆر لە ئیشە کۆنەکەی چەورتر و بێقرەتر بووە" (مەنگوڕی، ٢٠٠٠، ل١١١).

ئەو کاتێک باس لە سیاسەتی داگیرکاری بێگانە لەنێوخاکی کوردستاندا دەکات، ڕۆڵی ئابووری لەنێو ئەو سیاسەتەدا زەقدەکاتەوە، هەڵسوکەوتی ستەمکارانەی بێگانە لە پەراوێزخستنی ناوچە کوردییەکان لەڕووی گرنگیدان و گەشەی ئابوورییەوە دەخاتە بەرباس و سەرباری دەوڵەمەندی ناوچە کوردییەکان بەراوردێکی ئەو دۆخە دەکاتەوە کە لەگەڵ ناوچەکانی تری عێراقدا تیایدا ژیاوە، بەوشێوەیە گوزاشتی لێ دەکات و دەڵێت:" لە کوردستانا ئەنواع ئەراض و دەشتگای گەورە گەورە هەیە، بۆ هەموو وێنە کشتوکاڵێک دەست ئەدا، چەند هەزاران هەوارگەی چڕ و دارستانی خواکرد کە لەسەرپەرشت کردنیا ئەنواع ئیرادە و چاکەی گەل ئەهێنێتە ڕوو، چونکە هی کوردن بێ کشتوکاڵ و ئیسلاح و عیمران ماوەتەوە، بەڵام لە مەنطقەی جنوبی عێراق بستێک ئەراضی لم بۆ زرع نەماوەتەوە، لەسەر حسابی حوکومەت ئەنواع جۆگا و نەهریان ڕاکێشاوەتە سەر ئەو ئەرزە چۆڵ و گەرم و گوڕ و خوێیاویە" (مەنگوڕی، ٢٠٢٠، ل٢٨٥).

ب) کۆمەڵایەتی

.کەوانە لە هەندێك حاڵەتی زۆر دەگمەندا نەبێت بەکارنایەت، ساڵ کەوانەی بۆچییە؟

ئەو زۆر سەرنجی لە دۆخی کۆمەڵایەتی دەگرت، بەراوردی خاڵە لاوازەکانی دەکرد، لەو ڕووەوە لەچەند شوێندا تانەی لێدەگرت و خاڵی لاوازی نیشان دەدا، بەڵام کاتێک لەبارودۆخی کۆمەڵایەتی دەدوێت لەبارەی ئەو هەڵوێستەی، لەساڵانی حەفتاکاندا نواندویەتی، بەتایبەتی لەکاتی پێکدادانەکانی نێوان حکومەتی عێراق و شۆڕشی کورددا، لە ساڵی (١٩٧٤) باس لەهەڵوێستی بەرزی خەڵکی کوردستان دەکات، لەبانگەوازی بەدەمەوەهاتنی شۆڕش و تێکۆشان و قوربانیدانەکانی لەو دۆخە ئاڵۆزە مێژووییەدا، چ هەوڵێکیان بۆ دەربازبوون داوە لەسەر ئاستی کۆمەڵگە، وازیان لەخۆشی و سامان و ئارامی خۆیان هێناوە، ڕوویان لەژیانێکی سەخت و پرمەترسی و هەژاریی و ئاوارەیی کردووەتەوە، لەوپێناوەدا هەموو شتێکیان بەخشیوە، ئەو بارودۆخ و هەڵوێستەیان بە گەلی (ئەڵمانیا و پروسەکان، نەمسا) لەسەردەمی هێرشی ناپلیۆندا بەراورد دەکات، کە ژنەکانیان پرچەکانی خۆیانیان بڕیی و لەگەڵ زێڕەکانیان بە فەرەنسییەکانیان فرۆشت و پارەکەیان بە گەنجینەی شۆڕش بەخشی، دەڵێت:"سوپاس بۆ قارەمانانی گەلی کورد، کە ئەندازەی تێگەیشتن و دڵسۆزییان گەیاندە ئەو پلەیە، هەموو کوردێک لەئامار خۆیەوە بەم بانگەوازی نیشتیمان پەرستییە ڕابگات، هەمان ڕەوت و شێوەیان بەکارهێنا، کە میللەتی (ئەڵمانیا و پروسیا) لەدەوری ناپلیۆن لە ساڵی ١٨٠٧ بەکاریان هێنابوو" (مەنگوڕی، بەسەرهاتی سیاسی کورد ١٩٥٨.١٩٨٥، ب٢, دەسنووس، ٢٢)، ئەو باسی مێژووی ژیان لە

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

قۆناغە جیاوازەکانی خەڵک و ڕادەی هوشیاریی و ئاستی تێگەیشتن و خەبات و قوربانیدانیان لەپێناو ڕزگاریدا دەکات.

هەروەها لەسەر ئاستە جیاوازەکانی بونیادی کۆمەڵایەتی تانەی دەگرت، بەدەمەوەچوونی کۆمەڵایەتی لەکاتە مێژووییەکان و بۆنەکاندا بەلاواز دەبینی، ڕێزنەگرتنی بەها و دروشمەکانی نێو کۆمەڵگەی بە خاڵی نەرێنی لەسەر کەسایەتی کوردی لەسەر ئاستی تاک و کۆمەڵ هەژمار دەکرد، کاتێک باس لە کۆچی دوایی هونەرمەند حەسەن زیرەک دەکات لە ساڵی ١٩٧٢بەراوردی هەمان جێگە و پێگەی لەنێو کۆمەڵگەیەکی تردا دەکاتەوە، ئەو باس لەساتەوەختی مردنی هونەرمەندی عەرەب (ئوم کەلسوم) دەکات لە ساڵی ١٩٧٥ کە بە شکۆ و ڕێزەوە مەراسیمێکی بۆ گێڕدراوە تەنها مەگەر بۆ (جمال عبدالناسر) کرابێت، بەڵام حەسەن زیرەک کە بەهای هونەری لە (ئوم کەلسوم) باڵاتربووە، لەبارودۆخێکی دژواردا و پەراوێزخراودا لە نەخۆشخانەیەکی شاری بۆکان کۆچی دوای کرد و هیچ بەها و پێگەیەکی هونەری و کۆمەڵایەتی لەبەرچاو نەگیرا, دەڵێت:" ڕۆڵەی گەلێکی پاشکەتوی وەک کورد بوو، هەر ئەو ڕێزەیان لێنا کە لە بوێژ و شاعیر و گوێندەکانی تریان ناوە" (مەنگوڕی، بەسەرهاتی سیاسی کورد ١٩٥٨.١٩٨٥، ب٢, دەسنووس, ل١٤٦.١٤٧).

سێیەم: ڕووداو

وەک هەموو بەراوردەکانی تر ئەو ڕووداو و کارەساتانەی لەبارێکی مێژوویدا بەسەر گەلی کورددا هاتوون، بەو ڕووداو و هەلومەرجە چواندووە، کە لێیەوە نزیک بوون، یان لە هەندێک تایبەتمەندییاندا جیاوازبوون، ئەو کاتێک ڕووداوی بەردەرکی سەرای شاری سلێمانی لە ساڵی ١٩٣٠ دەگێڕێتەوە، وێنەی ئەو ڕووداوە دەباتەوە بۆ مێژووی گەلی پروسیا لە سەردەمی هێرشی ناپلیۆندا، پێوابوو هەمان دۆخی مێژوویان هەیە، کاتێک باسی بەدەمەچوونی خەڵک بۆ ڕووداوەکە دەکات، چۆن دوکان و بازاڕ داخراون، خوێندکار و مەلا و فەقێکان لە قوتابخانە و مزگەوتەکان هاتوونەتە دەرەوە، ژنان هاوشانی پیاوان بەشداربوون، شاعیرانی وەک بێکەس و زێوەر کەوتونەتە هۆنراوە و وتار خوێندنەوە، دەڵێت:" بەردەرگای سەرا بوو بە ساحەی مەحشەر، ئەو ساحەیە بەتەواوی تەیری مردنی بەسەرەوە نیشتبوو، بەو تەرتیبە بەسامەوە عەینی تەمسیل و تەصویری پروسیای ئەکرد لە ساڵی ١٨١٣ دا پەلاماری ناپلیۆن و فەرەنسییەکانیاندا، بەڵام فەرقی پروسیایی و کوردەکان ئەوەبوو لەمان کەس واجباتی خۆی نەئەزانی چیە و کەس بە تەعلیماتەوە نەهاتبووە ناو کۆمەڵی کارزارەوە، ڕەشاش و ئەسڵەحەی دەستی پوارەکانمان تەنها ئەو خڕکە بەردانەبوون ئەیانگرتنە کاپتن (گاوون) و مونتەخەبە کورد فرۆشەکان" (مەنگوڕی، ٢٠٠٣، ل٤٨.٤٩)، ئەو بەم بەراوردکارییە مێژووییە ڕەخنە لەو دەرفەت و هەلە مێژووییانە دەگرێت کە کورد نەیتوانیوە وەک پێویست بیخاتە خزمەت چارەسەرکردنی دۆخە سیاسییەکەیەوە، بە هەرەمەکی بەناو مێژوودا تێپەڕیووە، خاوەنی ئامانج و پلان و ستراتیژ نەبووە.

ئەو لەسەر کارەساتی بۆردومانکردنی شاری قەڵادزێ و ئەو کۆمەڵکوژییەی لە ڕێکەوتی ١٩٧٤/٤/٢٤ ڕوویداوە، ئاستی کارەساتەکە بە قەبارەیەکی گەورە نیشان دەدەات، بەقوڵی و بە هەستێکی بەرپرسیارانەوە لە مەینەتییەکانی خەڵک دەدوێت، باس لەشپرزەیی و کاریگەریی گەورەی ڕووداوەکە دەکات لەسەر بارودۆخی خەڵکی کوردستان، ئەو بەراوردەکەی لەئاستێکی بەرزدا دەکات و بەیەکێک لەڕووداوە کارەساتبارەکانی دونیای دەچوێنێت، کە کارەساتی (هێرۆشیما و ناکازاکی)یە، ڕووداوەکە بەڕادەیەک ناخ هەژێن بووە، کە دەڵێت:" بە ئەندازەیەک ئەو شارە شپرزە و تێکدرابوو مەگەر هەر شاری (هێرۆشیما و ناکازاکی) ژاپۆن لە ساڵی (١٩٤٥) ئەوەی بەسەرهاتبێ" (مەنگوڕی، بەسەرهاتی سیاسی کورد ١٩٥٨.١٩٨٥، ب٢, دەسنووس، ل٣٨).

چوارەم: کەسی

لەسەر ئاستی ناوخۆ و دەرەوەش مەنگوڕی بەراوردێکی وردی هەندێک لە کەسایەتییە کوردییەکانی قۆناغە مێژووییەکانی کردووە، ڕەوشت و تایبەتمەندییەکانی دیاریکردوون، لەوێوە خاڵی بەهێز و لاوازی دەستنیشانکردوون، توانا و ئاستی ئەوانی لەچاو پێگە و بەرپرسیارێتی لەو سەردەمە نیشانداوە، ئەو باسی یەکێک لەڕێبەرە کوردەکانی ئەو قۆناغە دەکات، کە شێخ مەحمودی حەفیدە، ماوەی چەندین ساڵ جڵەوی سەرکردایەتی بزووتنەوەی سیاسی گەلێکی لە دەستبووە، کاتێک باس لە سەردەمی دوای شکستی حکومەتەکەی و دوورخستنەوەی بۆ گوندی پیران لە ساڵی ١٩٣٠ دەکات، هەلومەرج و بارودۆخە مێژووییەکەی هاوتا دەکاتەوە بە یەکێک لە سەرکردە ناودارەکانی جیهان کە (ناپلیۆن)ە، ئەو پێگەی شێخ مەحمودی بەرز ڕاگرتووە، ئەوانی لەهەمان بارودۆخی مێژوویی دەبینی، بەڵام تانە لەهەڵسوکەوتی سیاسی شێخ

مەحمود دەگرێت، کە لەئاستی بەرپرسیارییەتیەکەیدا نەبووە، نرخی پێگەی مێژوویی خۆی نەزانیوە، بەوەی نەیتوانیوە سود لەئەزموونەکەی وەربگرێت و پەند و ئەزموون بۆ ئەوانەی دوای خۆی بەجێبهێڵێت، وەک دەڵێت:" دێ پیران بۆ شێخ مەحمود بوو بە جەزیرەی سەنت هێلانەی ناپلیۆن لە ساڵی ١٨٠٢، بەڵام فەرقەکەیان ئەوە بوو ناپلیۆن لەو مدەی ئەسیریا هەڵەکانی خۆی بە عیبرەت بۆ بەشەریەت ئەنووسیوەیەوە، بەڵام شێخ مەحمود ئەو مەسافە دووریەی بە (ڕاوەکەو) و هەندێک حاڵاتی دوور لە ئیجتیماعی عەسری (٢٠) ڕای ئەبوارد" (مەنگوڕی، ٢٠٠٣، ل٢٤).

ئەو چەند بەراوردی تری لەسەر ئاستی کەسایەتی کردووە، لەماوە و مەودای مێژووی جیاواز یان لەهەمان کات و سەردەمدا، لە نموونەیەکی تری مێژوویی ناوخۆییدا لەسەردەمی کۆماری کوردستاندا هەڵسەنگاندێکی وردی دوو کەسایەتی ناسراوی ئەو مێژووەی کردووە، لەنێوان مەلا مستەفا و حەمەڕەشیدخان دا، دەڵێت:"حەمەڕەشیدخان عەلاقەیەکی مادە پەرستی هەبوو، ئەیەویست شعور و دەستەڵاتی مادە پەرستی خۆی بپارێزێت، بەڵام مەلا مستەفا ناوبانگی قەومیەتی پێ لەو باشتربوو، زۆر بەتەنگ دەوڵەت و ماڵ و مڵکدارییەوە نەبوو، دەستەی حەمەڕەشیدخان لەسەر (٢٠) کیلۆ شەکر، محاسەبەی حەمەڕەشیدخانیان ئەکرد، بەڵام میللەتی بارزان بەرانبەر خۆشەویستی خانەوادەی بارزان لەوپەڕی پەرستندابوو"(مەنگوڕی، ٢٠٠٠، ل١٦٣.١٦٤)، حەمەڕەشیدخان بەرانبەر دەستەی خوێنەواری زۆر ئاشنایەتی نەبوو، گیانێکی سەرکێشی و غروری هەبوو، دۆستایەتی عەشایەری لە خوێندەواری بەلاوە باشتربوو، بەڵام مەلا مستەفا پێچەوانەی ئەو بوو، بایەخی خوێندەواری بەسەر چەکدا بەرزتر ڕائەگرت، لەگەڵ دەستە و دائیرەی خوێندەواریدا زۆر ئاشنایەتی هەبوو، حەمەڕەشید خان بێباکانە ئەجوڵایەوە و لای وابوو ڕاستی ژێر درۆ و بوختان و ناپاکی ناکەوێت، ناڕاستی تا ماوەیەک بازاڕی ئەبێت (مەنگوڕی، ٢٠٠٠، ل١٥٢)، شارەزای هەموو هەست و نەستێکی عەشایەرەکان بوو، تا چ ئەندازەیەک دەستی فرۆفێڵیان هەیە و پەلەقاژەیانبوو کە حکومەتی قازی محەمەد سەرنەکەوێ، ئەیزانی چۆن لەگەڵیاندا بجوڵێتەوە، بەڵام مەلا مستەفا تازە هاتبووە ئێرانەوە، عەشائیرەکان هانیان ئەدا کارێکی وابکات حەمە حەمەڕەشیدخان لە حکومەتی قازی محەمەد سەرنەکەوێت بۆئەوەی ئەوان لەبازاڕێکی شێواودا دزی بکەن" (مەنگوڕی، ٢٠٠٠، ل١٦٢.١٦٣). ئەمانە و چەند سیفەتێکی تری ئەو دووکەسایەتییە ئەوروژێنێت، بەو بەراوردە مێژووییە تایبەتمەندییەکانی ڕێبەرە کوردەکانی نووسیوەتەوە.

بەمشێوەیە دەتوانین بڵێین بەراوردکاری وەک ڕێگەیەکی خۆدەربازکردن لەکورتبینی و تێپەڕاندنی مێژوو و هاوتاکردنی کۆمەڵگەی کوردی لای مەنگوڕی کاری پێکرا، ئەو لەو ڕێیەوە بە هاوتاکردنی دۆخە مێژووییە هاوشێوەکان لەکاتە مێژووییە جیاوازەکاندا لەسەر ئاستی تاک و کۆ، ئەندازەی تێگەیشتن و شارستانیبوونی تاک و کۆمەڵگەی کوردی هێنایە بەرباس، بەراوردەکانی لە کۆمەڵگەکەی خۆیدا ڕاناوەستێت، بەڵکو کۆی مێژووی مرۆڤ لەخۆدەگرێت، لێرەوە قەبارەی کێشەکانی نیشانداوە و بەئومێدی چارەسەر بە کاتە جیاوازەکانی مێژوودا ڕۆچووە.

ئەنجام

لەکۆتایی ئەم توێژینەوەیەدا چەند ئەنجامێکمان لا گەڵاڵە بوو، کە لەم خاڵانەدا دەیانخەینە ڕوو:

- میرزا محەممەد ئەمین مەنگوڕی بەشێوەیەکی سەرنجڕاکێش توانیویەتی میتۆدی پەسنکردن لە نووسینەوەی مێژوودا بەکاربهێنێت و سەرنجڕاکێشانە پەسنی (شوێن، بارودۆخ، کەسایەتیی و... تاد) کردووە.
- پەسنکردنی وردی مەنگوڕی توانیویەتی ڕوونتر لەبەشێکی زۆری مێژوونووسان وێنەی بارودۆخ و ڕووداو و کەسایەتییەکان بخاتەڕوو و چەندەها ئاڵۆزیی مێژوونووسیی (ئەو بابەتانەی ئەو لەسەری نووسیون) ئاشکرا بکات.
- (ئەو) میتۆدی بەراوردکاریی لەسەر ئاستێکی فراوانتر لەبەشی زۆری ئەو نووسراوانەی کە بە هەمان میتۆد نووسراون، بەکارهێناوە، واتە لەسەر ئاستی هەسارەیی، کیشوەریی، بارودۆخ، ڕووداو، کەسایەتییەکان.
- بەکارهێنانی میتۆدی بەراوردکاریی لای ئەو بۆ دەرخستنی چییەتی کۆمەڵگەی کوردی و بەراوردکردنی بە کۆمەڵگەکانی دەرەوەی خۆی، لەڕووی ئاستی ڕۆشنبیری و پێشکەوتنەوە و دەستنیشانکردنی قەبارەی کێشەکان لەسەر ئاستە جیاوازەکانی کۆمەڵگە بوو.

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

لیستی سەرچاوەکان:

١. بۆکانی، سابیر, (٢٠١٦), میتۆدی توێژینەوەی زانستی, چاپی یەکەم، چاپخانەی چوارچرا, سلێمانی.

٢. پامۆک، ئورهان, (٢٠١٦), ڕۆمانوسی سادە و ڕۆمانوسی بیرکەرەوە, و. بەکر شوانی, چاپی یەکەم, چاپخانەی ئەندێشە, سلێمانی.

٣. کۆمەڵێک نووسەر, (٢٠٢١), مێژووناسی و فەلسەفەی مێژوو, و. بێستون عەبدولکەریم, چاپی یەکەم, چاپخانەی تاران.

٤. محەمەد، کامەران, ٢٠١٢, فێرنان برۆدێل و گوتاری مێژووی, چاپخانەی بینای, سلێمانی.

٥. مەنگوڕی، میرزا محەمەد ئەمین, (١٩٧١), فەیرۆزخانی پشت کۆ, چاپخانەی قضاء, نەجەف.

٦. مەنگوڕی، میرزا محەمەد ئەمین, (٢٠٠٩), بەسەرهاتی مەنگوڕی, چاپخانەی یاد.

٧. مەنگوڕی، میرزا, (١٩٧٩), خەونی چوونەبەهەشتی مەنگوڕی, دەسنووسی بڵاونەکراوە پارێزراو لای بنەماڵەی مەنگوڕی.

٨. مەنگوڕی، میرزا, (٢٠٠٠), بەسەرهاتی سیاسی کورد لە ١٩١٤ هەتاوەکو ١٩٥٨، بەرگی یەکەم، چاپی یەکەم, سلێمانی.

٩. مەنگوڕی، میرزا, (٢٠١٢), چیرۆک، بەسەرهات، گێڕانەوە, چاپخانەی کارۆ, سلێمانی.

١٠. مەنگوڕی، میرزا, (٢٠٢١), گەشتی ئەستێرەی مەریخ, چاپی چوارەم, چاپخانەی کارۆ, سلێمانی.

١١. مەنگوڕی، میرزا, ٢٠٠١, بەسەرهاتی سیاسی کورد لە ١٩١٤وە هەتا ١٩٥٨, بەرگی دووەم, چاپی یەکەم, چاپخانەی ڕاز, سلێمانی.

١٢. مەنگوڕی، میرزا, ٢٠٠٣, میرزا حقائیقی بەسەرهاتی شێخ محمود لەپەنا ئیستقلالی کوردا, چاپخانەی وەزارەتی ڕۆشنبیری, سلێمانی.

١٣. مەنگوڕی، میرزا, بەسەرهاتی...١٩٨٥.١٩٥٨، ب٢، دەسنووسی بڵاونەکراوە, پارێزراو لای بنەماڵەی مەنگوڕی.

ڕۆژنامەکان

١٤. سیوەیلی، ڕێبوار, ٢٠١٢/١١/١٥, شار لەگێڕانەوەی مەنگوڕیدا, ڕۆژنامەی کوردستانی نوێ, ژ(٥٩١٩).

کتێبە عەرەبییەکان

١٥. علیان، ربحی مصطفی, (٢٠٠٠), مناهج و أسالیب البحث العلمی, طبع لأولی, دار صفاء, عمان.

١٦. مجموعة مؤلفین, (٢٠١٩), منهجیة البحث العلمی وتقنیاتة فی العلوم الاجتماعیة, المرکز الدمقراطی العربی للدراسات الاستراتیجیة والسیاسیة والاقصادیة, برلین.

١٧. الملاح، هاشم یحیا, ٢٠٠٧, المفصل فی فلسفة التاریخ, طبع الاولی, دار الکتب العلمیة, بیروت, لبنان.

سایتەکان

١٨. أزهار عبدالغنی, تعریف المنهج الوصفی، ١٣ / ١/ ٢٠٢١، بەرواری سەردانیکردن ٢٠٢٢/٤/٨..https://sotor.com/تعریف-المنهج-الوصفي/

١٩. بێناوی نوسەر, المنهج الوصفی. بحث کامل عن المنهج الوصفی، ٥/ سبتمبر/ ٢٠٢١، بەرواری سەردانیکردن ٢٠٢٢/١٠٤..https://www.merefa2000.com/2021/09/blog-post_79.html